מערך שיעור גמרא | מסכת ברכות, דף ט ע"ב - י ע"ב

"בֵּין תְּכֵלֶת לְלָבָן": מתי מתחיל הבוקר, ומי הם הוותיקין

קהל יעד: כיתות ז'-ט' · משך: 45 דקות · נלווה: דף עבודה לתלמיד · שיעור 3 מתוך 3

נוסח המשנה והגמרא: אתר ספריא, מהדורת וויליאם דוידסון (ארמית מנוקדת, ניקוד: דיקטה). פירוש רש"י ושולחן ערוך: ספריא.

מטרות השיעור

- התלמידים יכירו את המשנה על זמן קריאת שמע של שחרית: מתי מתחילים ("משיכיר בין תכלת ללבן") ועד מתי (הנץ החמה, או שלוש שעות לפי רבי יהושע).
- התלמידים יכירו את שיטות התנאים בברייתא (זאב וכלב, חמור וערוד, "אחרים") ואת הפסק "הלכה כאחרים".
- התלמידים יבינו מי הם ה"ותיקין", למה גמרו את קריאת שמע עם הנץ החמה, ומה פירוש "לסמוך גאולה לתפילה".
- התלמידים ידעו את ההלכה למעשה: שולחן ערוך אורח חיים סימן נח, סעיפים א ו-ו, ויידעו למצוא בלוח את "סוף זמן קריאת שמע".

מהלך השיעור בקצרה

שלב	מה עושים	זמן
1	פתיחה: מתי אפשר להבחין בצבעים?	5 דקות
2	המשנה: מאימתי בשחרית, ועד מתי	12 דקות
3	הגמרא: תכלת ולבן, זאב וכלב, "אחרים"	12 דקות
4	ותיקין: "עם הנץ החמה"	9 דקות
5	סיכום, הלכה למעשה ודף עבודה	7 דקות
	סה"כ	**45 דקות**

ציוד: לוח, דף עבודה לכל תלמיד, שתי פיסות בד או צמר (כחולה ולבנה) או טלית עם פסים כחולים, לוח זמנים להיום (סוף זמן קריאת שמע).

פתיחה (5 דקות): מתי אפשר להבחין בצבעים?

מכבים את האור וסוגרים את התריסים ככל האפשר. מחזיקים פיסת בד כחולה ופיסה לבנה (או טלית עם פסים) ושואלים: **אפשר לדעת איזו כחולה?** ואם הן תפורות יחד? ואם התלמיד בקצה השני של הכיתה?

מדליקים בהדרגה. מסבירים: בשיעורים הקודמים למדנו מתי מתחיל הלילה. היום נלמד מתי מתחיל הבוקר, וחכמים בחרו למדוד אותו לפי מה שהעיניים מסוגלות לראות.

שלב א (12 דקות): המשנה, מאימתי בשחרית?

משנה, ברכות ט ע"ב

מַתְנִי׳ מֵאֵימָתַי קוֹרִין אֶת שְׁמַע בְּשַׁחֲרִית? מִשֶּׁיַּכִּיר בֵּין תְּכֵלֶת לְלָבָן. רַבִּי אֱלִיעֶזֶר אוֹמֵר: בֵּין תְּכֵלֶת לְכָרָתִי. וְגוֹמְרָהּ, עַד הָנֵץ הַחַמָּה, רַבִּי יְהוֹשֻׁעַ אוֹמֵר עַד שָׁלֹשׁ שָׁעוֹת, שֶׁכֵּן דֶּרֶךְ מְלָכִים לַעֲמוֹד בְּשָׁלֹשׁ שָׁעוֹת. הַקּוֹרֵא מִכָּאן וְאֵילָךְ — לֹא הִפְסִיד, כְּאָדָם הַקּוֹרֵא בַּתּוֹרָה.

קוראים ומפרקים לשאלות "מאימתי" ו"עד מתי", כמו בשיעור הראשון:

מי?	מה הוא אומר?	הסבר
הדעה הראשונה במשנה	מתחילים משיכיר בין תכלת ללבן	כשיש מספיק אור להבחין בין כחול ללבן.
רבי אליעזר	בין תכלת לכרתי	רש"י: "תכלת – ירוק הוא וקרוב לצבע כרתי" (כרתי = כרישה). קשה יותר להבחין, ולכן מאוחר יותר.
המשנה	וגומרה עד הנץ החמה	צריך לסיים לקרוא עד הזריחה.
רבי יהושע	עד שלוש שעות	"שכן דרך מלכים לעמוד בשלש שעות". גם המאחרים לקום קמים עד אז.

שאלה לכיתה: למה רבי יהושע מביא ראיה ממלכים? (כי קריאת שמע היא "ובקומך", בזמן שאנשים קמים. אפילו מלכים, שקמים הכי מאוחר, כבר קמו אחרי שלוש שעות.)

"הקורא מכאן ואילך לא הפסיד, כאדם הקורא בתורה": רש"י: "ואע"פ שלא יצא ידי ק"ש יש לו קבול שכר כעוסק בתורה". הוא לא קיים את מצוות קריאת שמע, אבל לימוד תורה תמיד שווה.

"שלוש שעות" הן לא 9:00 בבוקר: בהלכה מחלקים את היום ל-12 "שעות זמניות", ולכן שעה בקיץ ארוכה משעה בחורף. שלוש שעות הן רבע היום (שולחן ערוך: "עד סוף ג' שעות שהוא רביע היום"). בלוחות מופיעים בדרך כלל שני זמנים, לפי "מגן אברהם" ולפי הגר"א, כי יש מחלוקת מאיזו נקודה סופרים את היום.

שלב ב (12 דקות): הגמרא, תכלת ולבן

גמרא, ברכות ט ע"ב

גְּמָ' מַאי בֵּין תְּכֵלֶת לְלָבָן? אִילֵימָא בֵּין גְּבָבָא דְּעַמְרָא חִיוָּרָא לִגְבָבָא דְּעַמְרָא דִּתְכֵלְתָּא — הָא בְּלֵילְיָא נָמֵי מִידָּע יָדְעִי. אֶלָּא, בֵּין תְּכֵלֶת שֶׁבָּהּ לְלָבָן שֶׁבָּהּ. תַּנְיָא: רַבִּי מֵאִיר אוֹמֵר: מִשֶּׁיַּכִּיר בֵּין זְאֵב לְכֶלֶב. רַבִּי עֲקִיבָא אוֹמֵר: בֵּין חֲמוֹר לְעָרוֹד. וַאֲחֵרִים אוֹמְרִים: מִשֶּׁיִּרְאֶה אֶת חֲבֵרוֹ רָחוֹק אַרְבַּע אַמּוֹת, וְיַכִּירֶנּוּ. אָמַר רַב הוּנָא: הֲלָכָה כַּאֲחֵרִים. אָמַר אַבָּיֵי: לְתִפְילִין כַּאֲחֵרִים. לְקְרִיאַת שְׁמַע כְּוָתִיקִין. דְּאָמַר רַבִּי יוֹחָנָן וָתִיקִין הָיוּ גּוֹמְרִין אוֹתָהּ עִם הָנֵץ הַחַמָּה.

מאי בין תכלת ללבן? אם מדובר בשני גושי צמר נפרדים, אחד לבן ואחד כחול, את זה אפשר לדעת גם בלילה! (אפשר לזכור איזה גוש הוא איזה, או להבחין בהבדל הגדול.) אלא מדובר בצמר אחד שיש בו חלקים כחולים וחלקים לבנים. רש"י: "גיזת צמר שצבעה תכלת ויש בה מקומות שלא עלה שם הצבע יפה". זה כבר דורש אור אמיתי.

הברייתא מביאה עוד שלוש שיטות. כל אחת היא "מבחן ראייה":

מי?	מתי מתחילים?	מה צריך לראות?
רבי מאיר	משיכיר בין זאב לכלב	להבחין בין שתי חיות שנראות דומות.
רבי עקיבא	בין חמור לערוד	רש"י: "ערוד – חמור הבר".
אחרים	משיראה את חברו רחוק ארבע אמות ויכירנו	לזהות חבר ממרחק של כשני מטרים.

"אמר רב הונא: הלכה כאחרים". שואלים: למה דווקא המבחן של "אחרים" נבחר? (מבחן שכל אדם יכול לעשות בכל מקום, בלי צמר צבוע ובלי חיות.)

פעילות קצרה: מבקשים מתלמיד לעמוד במרחק של כשני מטרים (ארבע אמות, לפי השיעורים המקובלים בערך) בפינה החשוכה של הכיתה. האחרים מנסים לזהות אותו. זה הרגע שבו מתחיל זמן קריאת שמע של שחרית.

שלב ג (9 דקות): הוותיקין

גמרא, ברכות ט ע"ב

תַּנְיָא נָמֵי הָכִי: וְתִיקִין הָיוּ גּוֹמְרִין אוֹתָהּ עִם הָנֵץ הַחַמָּה, כְּדֵי שֶׁיִּסְמוֹךְ גְּאוּלָה לִתְפִלָּה, וְנִמְצָא מִתְפַּלֵּל בַּיּוֹם. אָמַר רַבִּי זֵירָא: מַאי קְרָאָה — "וְיִרְאוּךָ עִם שֶׁמֶשׁ וְלִפְנֵי יָרֵחַ דּוֹר דּוֹרִים".

אביי מחלק: **לתפילין** הזמן הוא כמו "אחרים" (רש"י: מניחים תפילין לפני קריאת שמע). **לקריאת שמע**, ההידור הוא כמו הוותיקין, שגמרו לקרוא בדיוק עם הנץ החמה. רש"י: ותיקין הם "אנשים ענוים ומחבבין מצוה".

למה דווקא עם הנץ החמה? הברייתא נותנת שתי סיבות: (1) "כדי שיסמוך גאולה לתפלה": קריאת שמע מסתיימת בברכה "גאל ישראל" (גאולה), ומיד אחריה מתחילים את תפילת העמידה, בלי הפסק. (2) "ונמצא מתפלל ביום": התפילה מתחילה בדיוק כשהיום מתחיל. רבי זירא מביא פסוק: "וְיִרְאוּךָ עִם שֶׁמֶשׁ".

לספר לכיתה: בכותל המערבי ובבתי כנסת רבים יש עד היום "מניין ותיקין" ("מניין הנץ"): מתפללים שמתחילים בחושך ומגיעים לעמידה בדיוק עם הזריחה. אפשר לשאול אם מישהו מהתלמידים השתתף פעם במניין כזה.

סיכום והלכה למעשה (7 דקות)

גמרא, ברכות י ע"ב

אָמַר רַב יְהוּדָה אָמַר שְׁמוּאֵל: הֲלָכָה כְּרַבִּי יְהוֹשֻׁעַ.

שולחן ערוך, אורח חיים, סימן נח, סעיף א

זמן קריאת שמע של שחרית משיראה את חבירו הרגיל עמו קצת ברחוק ד' אמות ויכירנו ונמשך זמנה עד סוף ג' שעות שהוא רביע היום ומצוה מן המובחר לקרותה כוותיקים (פי' תלמידים. ורש"י פי' אנשים ענוים ומחבבים המצות) שהיו מכוונים לקרותה מעט קודם הנץ החמה (פי' יציאת החמה כמו הנצו הרמונים) כדי שיסיים ק"ש וברכותיה עם הנץ החמה ויסמוך לה התפלה מיד בהנץ החמה ומי שיוכל לכוין לעשות כן שכרו מרובה מאד:

בשורה התחתונה: מתחילים משיראה את חברו ברחוק ארבע אמות ויכירנו (כ"אחרים"). הזמן נמשך עד סוף שלוש שעות, רבע היום (כרבי יהושע). ההידור הגדול: כוותיקין, לסיים עם הנץ החמה ולהתפלל מיד. ומי שאיחר? לפי שולחן ערוך נח, ו: בשעה הרביעית קורא עם הברכות (אבל "אין לו שכר כקורא בזמנה"), ואחר כך קורא בלי ברכות כל היום.

מראים בלוח את "סוף זמן קריאת שמע" של היום. שואלים: מה צריך לעשות תלמיד שמגיע לבית הספר אחרי הזמן הזה ועוד לא קרא? (לקרוא לפני הזמן, בבית.) מחלקים את דף העבודה.

שאלות לדיון

1. חכמים קבעו את זמן הבוקר לפי מה שהעין רואה (צבעים, חיות, חבר), ולא לפי שעון. מה היתרון בזה? ומה החיסרון?

2. רש"י מסביר שהוותיקין הם "אנשים ענוים ומחבבין מצוה". מה הקשר בין ענווה לבין אהבת מצוה?

3. "הקורא מכאן ואילך לא הפסיד": למה, לדעתכם, חשוב היה לחכמים להגיד למי שאיחר שהוא לא הפסיד לגמרי?

מפתח תשובות לדף העבודה

חלק א (השלמת חסר): א. לְלָבָן · ב. לְכָרְתֵי · ג. הָנֵץ · ד. שָׁלֹשׁ · ה. בַּתּוֹרָה · ו. לְכֶלֶב · ז. אַרְבַּע · ח. גּוֹמְרִין. המילה המיותרת: חֲצוֹת.

חלק ב (טבלה): הדעה הראשונה במשנה: מתחילים משיכיר בין תכלת ללבן. רבי אליעזר: בין תכלת לכרתי (צבעים קרובים, ולכן מאוחר יותר). רבי יהושע: אפשר לקרוא עד שלוש שעות, כי מלכים קמים בשלוש שעות. רבי מאיר: בין זאב לכלב. רבי עקיבא: בין חמור לערוד (חמור הבר). אחרים: משיראה את חברו ברחוק ארבע אמות ויכירנו; כך נפסקה ההלכה.

חלק ג, מילון: אִילֵימָא = אם תאמר · גְּבָבָא דְעַמְרָא = גוש של צמר · חִיוָרָא = לבן · בְּלֵילְיָא נָמֵי = גם בלילה · מִידָּע יָדְעִי = יודעים · הֲלָכָה כַּאֲחֵרִים = ההלכה כמו "אחרים" · וְתִיקִין = אנשים ענוים ומחבבים מצוה (רש"י).

חלק ג, שאלות הבנה:

1. כשיש מספיק אור להבחין בין החלקים הכחולים לחלקים הלבנים באותה חתיכת צמר. שני גושים נפרדים, לבן וכחול, אפשר להבחין ביניהם גם בלילה.

2. כי "דרך מלכים לעמוד בשלש שעות": זה הזמן האחרון שאנשים קמים, ועדיין זה "ובקומך".

3. לא קיים את מצוות קריאת שמע, אבל "לא הפסיד": יש לו שכר כמו מי שלומד תורה (רש"י).

4. לתפילין, הזמן כמו "אחרים" (משיכיר את חברו מארבע אמות). לקריאת שמע, ההידור הוא כוותיקין, לגמור עם הנץ החמה.

5. גמרו קריאת שמע עם הנץ החמה, כדי לסמוך גאולה לתפילה (מ"גאל ישראל" ישר לעמידה), וכדי להתפלל ביום.

חלק ד: תשובה פתוחה. מחפשים: הבנה שאוהב מצוה עושה אותה בצורה הטובה ביותר ולא רק "יוצא ידי חובה", ודוגמה אישית מנומקת.